

М. Антонович

О. КОНИСЬКИЙ І М. ГРУШЕВСЬКИЙ

Коли і за яких умов познайомилися О. Я. Кониський (1836—1900) і М. С. Грушевський (1866—1934) ми не знаємо, хоч не помилилися, коли цю подію віднесемо до початку 1889 р. Прийнаймні О. Кониський у листі до М. Дикарева з 19 квітня 1894 р., повідомляючи його про затвердження М. Грушевського професором львівського університету, пише: «...дождався плодів з того, що року 1889 посіяв!»¹ Очевидно він натякає на початок їхньої співпраці в Києві. З свого боку М. Грушевський не згадує в статті про О. Кониського,² коли вони познайомилися.

Грушевський почав своє навчання в Київському університеті в 1886 році, однак перші два роки він не брав участі в студентському чи промадському житті, а обмежувався наукою.³ По-перше він у цій справі дав своєму батькові обіцянку,⁴ а по-друге це було покарання — «покута», яку на себе наклав сам Грушевський за те, що він не отримав золотої медалі. До цієї гімназійної афери Грушевський причетний не був, але наслідки її так боляче відбилися на ньому.⁵

Справа відома — про неї широко написав сам Грушевський.⁶ Хтось із його класи викрав текст випускних тем матурального іспиту; про справу довідалася дирекція гімназії і вирішено нікому з класи не давати нагород. Все ж таки в матуральному свідоцтві Грушевського було спеціально відмічено зразкову поведінку, точне відвідування навчання і домашню підготовку завдань та відмінне виконання письмових праць.⁷

Про те, що Грушевський перші два роки в Києві (1886—1888) тримався осторонь українства маємо свідоцтво також А. Маршинського,

¹ М. Возняк, «Ол. Кониський і перші томи „Записок” (З додатком його листів до Митрофана Дикарева)», *Записки НТШ*, т. 150, Львів 1929, стор. 375.

² М. Грушевський, «Пам'яті Олександра Кониського», *Записки НТШ*, 1901, кн. 1, стор. 1—12.

³ Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*. Нью-Йорк—Мюнхен, Українське Історичне Товариство 1981. Серія: Грушевські-яна ч. 2, стор. 46.

⁴ *Op. cit.*, стор. 9—10.

⁵ *Op. cit.*, стор. 45—47.

⁶ *Ibid.*

⁷ В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—4 (49—52), 1976, стор. 115.

який писав, що «сам Антонович в перші роки перебування Грушевського в університеті не знав, чи належить до українства».⁸ Обережний В. Антонович довго вивчав свого найздібнішого учня і не раніше кінця 1888 р., а правдоподібно вже на початку 1889 року, познайомив його з О. Кониським, найактивнішим українським громадським діячем у Києві.

Це знайомство має й свою «передісторію». Як знаємо з спогадів М. Грушевського, його літературним «хрищенням батьком» став І. Нечуй-Левицький, з яким він зав'язав зносини ще будучи в гімназії,⁹ однак знаючи скільки молодий Грушевський читав,¹⁰ він напевно мусів зустрічався з творами Кониського і в «Основі», і в різних інших східньо- і західньоукраїнських альманахах та виданнях. Проте і в літературних зносинах він непрямо зустрічався на початку своєї письменницької діяльності з Кониським.

У зв'язку з підготовкою збірника (альманаха) «Степ» І. Нечуй-Левицький зв'язав М. Грушевського з упорядником його — письменником Д. Марковичем. Грушевський послав йому оповідання «Бідна дівчина», яке й було поміщене в збірнику.¹¹ У автобіографічному нарисі «Як я був колись белетристом» Грушевський згадує цей епізод:

«Листування з Дм. Васильовичем Марковичем не дало вже мені того вдовolenня, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного елею, як в автора «Хмар». Але нічого! Мое оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчув себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати якінебудь дрібні колючки».¹²

Дмитро Маркович — небіж кирило-методіївця і громадського діяча Опанаса Марковича — тоді вже відомий письменник, завдячував свою літературну кар'єру О. Кониському, про що він лишив споми-ни.¹³ Батько його працював на початку 1860-х рр. у Вологді, куди в січні 1863 р. заслали О. Кониського¹⁴ і він жив деякий час у Марко-

⁸ А. Маршинський, «Спомини 1884—1888 . Дніпро, Календар-альманах, Львів 1923, стор. 100—101.

⁹ Л. Винар, *Автобіографія... 1926* (див. прим. 3), стор. 8. До речі, батько М. Грушевського знав І. Нечуя-Левицького ще з часів навчання в київській Академії, тож С. Грушевський м'г Михайлові особисто згадувати Нечуя, хоч адресу його М. Грушевський довідався з праці Петрова, як він сам згадує.

¹⁰ Л. Винар, *Автобіографія... 1926*, стор. 8.

¹¹ СТЕП. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886, стор. 315—337. Автор бібліографічного довідника *Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.* Київ, Наукова Думка 1967, стор. 77, ч. 74 приписав авторство цього оповідання М. Залізнякові, який народився щойно 1888 р. — два роки після виходу в світ альманаха.

¹² Л. Винар, *Автобіографія... 1926*, стор. 45.

¹³ Д. Маркович, «Спомини про О. Я. Кониського», *ЛНВісник* 1901, кн. 9, стор. 256—260.

¹⁴ М. Гніп, *Громадський рух 1860-их рр. на Україні. Книга перша, Полтавська громада*, ДВУ 1930, стор. 22, 215.

вичів. Хоч цей період довго не тривав, але Т. Черкаський зовсім слушно завважив, що «Кониський збудив у Марковичеві письменника».¹⁵

Цей непрямий зв'язок М. Грушевського з О. Кониським є лише доказом вузьких рамок тодішнього українського життя під російською скупацією, де свідомі українці раніше чи пізніше мусіли зустрінутися на одному національному ґрунті, хоч під впливом Драгоманова починалася вже тоді глибока диференціація в самому розумінні українства.

**
*

Коли О. І. Лотоцький «вкінці літа 1890 р.» опинився в Києві¹⁶ і незабаром попав в українську громаду семінаристів, то Грушевський відіграв в ній уже передову роль:

«М. С. Грушевський, молодий та енергійний, був живим зв'язком між громадою і старим громадянством. Останні два, а може й три роки перед своїм від'їздом до Львова власне він у своїх руках держав провід у громаді. Його дві хатки, заставлені кругом поліціями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць, були частим притулком для сходин громади... Із своєю звичайною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці».¹⁷

Хоч тут Лотоцький говорить про останні два-три роки перед виїздом Грушевського до Львова, себто про 1891—92 роки, то в іншому місці він говорить, що «М. С. Грушевський почав брати активну участь в справах промадських ще років за п'ять до свого од'їзду з Києва в Галичину».¹⁸ Іншими словами це було ще перед приїздом Лотоцького в Київ, отже принаймні 1889 р., на що вказував і Кониський.

Як студент університету М. Грушевський не мав ніякого відношення до семінаристів та їхньої громади. Туди його без сумніву впровадив О. Кониський, який ще від 1870-х років працював над організацією української семінарської Громади в Києві, хоч конкретні плоди почала ця його праця давати щойно за 1880-х рр. Перед О. І. Лотоцьким познайомився з Кониським Андрій Яковлів, хоч це знайомство і було «формальним».¹⁹

Втаємничуючи М. Грушевського в діяльність Громади і передаючи йому, як молодшому, 1889 р. зв'язок з молодими семінаристами, Кониський добре вивчив Грушевського і пізнав його позитивні власти-

¹⁵ Д. Маркович, *По степах і хуторах*. Редакція і вступна стаття Т. Черкаського. Київ, кооперативне видавництво «РУХ» (б. р.), стор. XV.

¹⁶ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, частина 1 (т. VI). Варшава. Праці Українського Наукового Інституту 1932, стор. 48.

¹⁷ *Op. cit.*, стор. 65.

¹⁸ *Op. cit.*, стор. 181.

¹⁹ «Недрукований лист проф. Андрія Яковліва», *Український Історик*, р. I, ч. 4, Денвер 1964, стор. 46.

вості та працьовитість. Він побачив, що Грушевський стане корисний для семінаристів як глибоко релігійна людина, пов'язана тісними родинними зв'язками з духовним станом. Предки Грушевського були «переважно дячки, паламарі, але дідові моєму Федорові вдалось дійти священства», як він зазначав на початку своїх автобіографій з 1906 і 1926 рр.

Еволюція Грушевського вліво почалася у Львові в середині 1890-х рр. Лотоцький її не помічав до 1917 р.,²⁰ але впливи творів Драгоманова і зв'язки з членами Радикальної партії (зокрема І. Франком і М. Павликом) робили своє. Після першої революції 1905 р. під впливом подій у царській імперії ця еволюція набрала досить ясних форм.

До свого виїзду з Києва (осінь 1894 р.) М. Грушевський був ідейно і організаційно якнайтісніше пов'язаний з В. Антоновичем і О. Кониським. Перший був його керівником у науковій, другий у громадській праці. Цей розподіл був напевно узгоджений, а ціла трійця мала величезний вплив на українське життя у Києві (хоч там існували також інші осередки), а в багатьох питаннях і на цілій українській території, включаючи Галичину. Вони часто сходилися і обговорювали актуальні питання, при чому між ними панувала повна однозгідність. Не даремно пізніше М. Грушевський писав, що «я їхав до Львова прихильником політики п. Барвінського властиво нової ери».²¹

**
*

Охолодження відносин між О. Кониським і М. Грушевським стало внаслідок т. зв. «нової ери», а тому цій справі треба присвятити декілька слів. Кінець 1880 рр. позначився напруженням відносин між Росією з одного і Прусією та Австро-Угорщиною з другого боку. Бісмарк висунув з свого боку концепцію «Київського князівства», а уряд Австро-Угорщини вирішив ліквідувати внутрішні спори в країні, а зокрема спір між поляками і «русинами», як називали офіційно українців у тій державі.

Міністер закордонних справ Австро-Угорщини граф Кальнокі доручив намісникові Галичини К. Бадені заспокоїти домагання українців. Здійснення цього доручення припало на час, коли найбільша загроза конфлікту вже минула, а тому й результати «заспокоєння» потреб українців у Галичині («нова ера») були більше ніж скромні.

Справа «нової ери» чи, як її часом називають — «угоди» (хоч ніякої угоди насправді не було) носить на собі дотепер тягар агітації зперед 95 років, а тому з'ясування її часто сполучене з необ'єктивними чуттєвими моментами. І радикальні, і народовецькі кола мріяли про нормалізацію відносин між поляками і українцями. Завдяки впливам М. Драгоманова радикальні кола навіть віддали більше часу і енергії на цю ціль ніж народівці, хоч конкретних, реальних результатів їхні на-

²⁰ О. Лотоцький, цитована праця, ч. 1, стор. 185.

²¹ М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Діло*, 1898, ч. 137.

магання і не дали (якщо не рахувати особистих контактів). Вони й не могли дати, бо відбувалися в рамках опозиції.²²

Наскільки радикали випередили народовців у справі нормалізації, бачимо з того, що вже 1888 р. до Драгоманова прибув у Швейцарію спеціальний представник польських демократів зі Львова — Александер Гіршберг, «щоб умовитись про згоду на случай війни межі Росією і Австрією».²³ Після того Драгоманов вів з ним ще довгі місяці цікаву переписку в справі згоди.²⁴

Ба щобільше, Драгоманов впливав також на народовців у справі нормалізації відносин з поляками. Це ж він написав програмову статтю для народовецького часопису «Правда» (1888 р.), в якій підкреслював також потребу співпраці між українцями і поляками, хоч звісно, «на низах», бо лише така згода на його думку була «прогресивною». Згоду на верхах, яка дала хоч і невеликі, але реальні здобутки для української справи в Галичині, він уважав «реакційною».

Згоди з поляками Драгоманов боявся, бо вона була б автоматично звернена проти Росії, а Драгоманов був переконаним федералістом і виступав проти самостійності. У цьому він, хоч з інших позицій, був подібний до москвофілів, які виступали проти всякої згоди з поляками, вважаючи це зрадою російських інтересів. Федералізм Драгоманова підірвав врешті-решт і переговори з поляками (А. Гіршбергом), які стояли рішуче на базі незалежності.²⁵

Думку Драгоманова про згоду з поляками здійснили галицькі народовці (Барвінський, Вахнянин, Романчук) при підтримці київської Промоди (В. Антонович та інші правобережці і Кониський). До цієї групи належав і М. Грушевський. Здобутки «нової ери» були дійсно більше ніж скромні, але вони не обмежувалися лише катедрою, яку отримав М. Грушевський у львівському університеті. Поряд із заснуванням коломийської гімназії здобутки заторкнули також поширен-

²² Цю справу доволі вичерпно з'ясовує Е. Горнова в своїх працях *Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876—1895*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, p. 22—27 і *Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, p. 166—174.

²³ «Із переписки М. П. Драгоманова». Подав М. Павлик. *Жите і слово*, 1896, кн. 1, стор. 109.

²⁴ *Op. cit.*, стор. 109—116. Павлик не називає А. Гіршберга по імені.

²⁵ Перечитавши «Вільну спілку» М. Драгоманова, А. Гіршберг висловлює такі думки: „Tysiącletnia przeszłość nasza daje nam prawo, a zarazem nakłada obowiązek dążenia do niepodległości. Mamy to przekonanie, że ściśle tylko współdziałanie Polaków i Rusinów na zasadzie „wolni z wolnymi, równi z równymi“ może oprzeć się tak nawale germanizmu, jak i rosyjskiego panslawizmu. Nie zgadzamy się więc na ostateczny cel Pańskiego programu, dla nas bowiem Rosya federacyjna nie jest ideałem naszych usiłowań politycznych“. Це була одна з тих основних засад, на яких розбилися польсько-українські переговори М. Драгоманова і А. Гіршберга. *Жите і слово* 1896, кн. 1, стор. 109—110.

ня прав української мови, переходу на фонетичний правопис, деяких економічно-фінансових справ і другої катедри української літератури в Львівському університеті.²⁶

Проти «нової ери» підняли бурю протестів москвофіли і радикали, яким це дало блискучу нагоду бити народовців. Їхніми спільними силами можна було громадську думку в Галичині рішуче настроїти проти «угоди». З тих часів і увійшов в український політичний словник термін «угодовство».

В. Антонович відмовився переїхати до Львова на новостворену катедру. Його «хитання» у цій справі перенаголошував О. Барвінський, що хотів його мати у Львові. Принаймні Грушевський твердить, що в справі катедри В. Антонович говорив з ним ще в 1891 р.,²⁷ хоч О. Барвінський ще початком грудня 1893 р. їздив у Київ переконувати В. Антоновича таки передумати своє рішення. Водночас підготовляв Грушевського на львівську катедру О. Кониський, який добре знав Галичину з своїх частих поїздок туди від середини 1860-х до кінця 1880-х років.

**
*

Листи О. Кониського виявляють, з якою ніжною турботою, щирою симпатією і глибоким розумінням він підходив до М. Грушевського. Добре знаючи його сильні і слабі сторони, Кониський водночас умів оцінити значення Грушевського, усвідомлюючи всі потенціально можливості. Найкраще він це виявив у листі до М. Дикарева, в якому він повідомляє про призначення М. Грушевського професором у Львів:

«Порадійте нашій вельми важкій новині: на кафедру історії у Львові — цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особливо для мене — се невимовно велика радість... От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! — Праця моя не погинула і дожив таки я до сего сподіваного часу!...»²⁸

У наступному листі до М. Дикарева О. Кониський ще раз згадує про призначення і при цій нагоді подає:

«І кафедра і професор — цілком наші діти! Грушевський — людина ще молода, 26 літ, скінчив університет у Києві прозаторік, по українськи він пише вже літ шість (насправді — понад вісім — М. А.) (Псевдоніми Заволока, Хлопець, Сергієнко)...»^{28а}

21 жовтня 1895 р. Кониський стурбовано пише М. Дикареву:

«Дорогий мій Грушевський, поїхавши 29 вересня до Львова, занепав там спершу на пропасницю, а далі і на нерви, да так, що мусить їхати гоїтися в Дрезден».²⁹

²⁶ *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина, т. 5. Париж-Нью-Йорк, «Молоде життя», 1966, стор. 1777.

²⁷ М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Діло*, 1898, ч. 137.

²⁸ М. Возняк, *Ол. Кониський...* (див. прим. 1), стор. 375. Листи з 19 квітня 1894 р.

^{28а} Там же. Листи з 4 травня 1894 р.

²⁹ *Цит. твір*, стор. 388.

О. Кониський і далі журиться станом здоров'я М. Грушевського, тож 31 жовтня 1895 р. він з турботою повідомляє, що «Грушевський в Дрездені у шпиталі. Спасибіг йому, — я вже тут одержав від його звістку. Ой як велика шкода, що не береже він свого здоров'я».³⁰ Незвичайно близькі та інтимні зносини з М. Грушевським давали право О. Кониському уважати його своїм ідейним сином. У цьому відношенні маємо в листі до М. Дикарева такі багатозначні рядки:

«... не хвастаючись вкажу хоч на двох своїх годованців (звісно не освітою — годованців моїх, а духом, патріотизмом і простуванням) — обох їх Ви відаєте: — се Барвінський і Грушівський: дай їм, Боже, здоров'я доброго. да віку довгого...»³¹

Шляхи цих двох «годованців», ми б сьогодні сказали «духовних учнів чи «наступників», пішли дуже різно. У спорі Барвінського з Грушевським — Кониський став по стороні Барвінського, який і справді до своєї смерті вірніше зберіг ідеї Кониського (поряд із О. Лотоцьким, С. Єфремовим і В. Бідновим). Грушевський пройшов величезну еволюцію, хоч зберіг любов і вірність Україні і українській справі до кінця, як і треба було сподіватися від учня Кониського.

Незважаючи на те, Кониський старався Грушевського ввести в сферу галицьких відносин, це введення було суто теоретичне. Практика показала, що далеко складнішою, а одним із основних питань лишається дотепер проблема, яку свого часу порушив Л. Винар, коли писав:

«Тема еволюції політичного світогляду Грушевського під впливом І. Франка зовсім недосліджена. Це саме відноситься до політичної діяльності Грушевського в Галичині і його впливів на політичний світогляд І. Франка».^{31а}

Звичайно, що теоретичне введення в галицькі справи не могло Грушевському багато дати, однак, напевно пізніше він не раз згадував напучування Кониського, коли виникли майже регулярні непорозуміння між М. Грушевським і його галицькими співробітниками, включаючи Франка.

Декілька років перед тим, у 1888 р. О. Кониський сам довгий час перебував у Львові, відновляючи «Правду», і навіть ротувався там осісти на постійно. Однак він зустрівся з злобою, непорозуміннями та інтригами на галицькому ґрунті, а внаслідок доносів у поліцію був змушений повернутися в Київ, коли офіційні чинники зажадали, щоб він виїхав поза межі Австро-Угорщини. Тепер йому пригадався цей його досвід і він писав 4/16 листопада 1893 р. О. Барвінському:

«Учора, одержавши Вашого листа, балакав я з Хлопцем.³² Вельми трудна оце дилема! і як з неї вийти?... Знаючи по собі життя в Га-

³⁰ Цит. праця, стор. 389. Лист з 31 жовтня 1895.

³¹ Цит. праця, стор. 382. Лист без дати.

^{31а} Л. Винар, Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен 1974. УІТ. Серія Грушевськіяна ч. 1, стор. 23.

³² Псевдонім М. Грушевського.

личині і психологію ваших і наших людей, я нічого більш не можу радити Хлопцеві, як щоб згодився з умовою — коли що, то й назад оглоблі; але щоб не палив за собою мосту. Той широкий лан, про якийсь кажете, — не такий то й широкий, щоб для його виснажувати і тут сили. Я добре тямлю велику вагу посади там, але ж завжди змагатимусь, проти того, щоб чоловік опинився так, щоб ні в тин, ні в ворота...»³³

«Учора ввечері знов ми радилися:³⁴ ... Нічого мені запевняти Вас, як би палко я бажав, щоб Хлопець поїхав; але ж є границі і раді. Я не можу непризнавати, яку велику жертву дасть він, вволивши нашу волю і страшенно боюся, щоб за його жертву не віддячили йому у вас там обльованням... справа його вельми причеплена до нашої (значить і Вашої) совісти. Ваші люди...³⁵ не переносять жадної конкуренції наших людей і звикли тільки нашими руками загірбати жар, а головна річ — завжди і в усьому давати перед і перевагу своєму тільки за те, що він свій і коли їм здається, що наш чоловік може хоч трохи шкодити своєму, то нашого можна тоді і геть!...»³⁶

Далі Кониський згадує свої труднощі в грудні 1888 та справу Куліша, який «працював для Галичини кілька десятків років», а потім зазнав труднощів та інтриг і продовжує:

«Отже чи не станеться так і з Хлопцем?... працювати прийдеться йому серед егоїстів, в краю вельми здеморалізованому, де інтрига і капости поза плечима річ звичайна і де не мине він великих прикrostів. Отже чи не зроблять ваші люди так, щоб він мусів тікати? На мою думку є легко може статися. Не висловив я йому сеї думки, але не хочу таїтися з нею таїтися з нею перед Вами і перед Вашими людьми... тяжко було б мені доживати і вмирати, коли б, крий Боже! Хлопець за свою жертву зазнав обльовання!»³⁷

Ми вже цитували свідчення М. Грушевського; також з цитованих листів О. Кониського видно, які близькі взаємини і повна однозгідність панували тоді між О. Кониським і М. Грушевським. У всякому разі до свого приїзду у Львів восени 1894 року Грушевський повністю погоджувався з політикою «нової ери». На це вказують також слова І. Франка з його листа до М. Драгоманова з 9 серпня 1894. Там читаємо:

Про Грушевського я не знаю багато... Щодо політичних поглядів, він, здається, барвінщанин, і отсе недавно, восени минулого чи весною сього року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати личині і психологію ваших і наших людей, я нічого більш не можу

³³ А. Барвінський, «Заснованне катедри історії України в львівському університеті», *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, т. 141—143, стор. 10—11.

³⁴ З листа не ясно чи був лише М. Грушевський чи, як можна догадуватися, також В. Антонович.

³⁵ «Ваші» і «наші» — з точки зору О. Кониського галичани і наддніпрянці.

³⁶ О. Барвінський, *op. cit.*, стор. 11.

³⁷ Там же, стор. 11—12.

підписи людей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був і його підпис». ³⁸

Отже бачимо, що навіть після розходження між Романчуком, який був ініціатором «нової ери», а від 1893 р. її засуджував, і Барвінським, що далі обстоював правильність «нової ери», М. Грушевський повністю стояв на позиціях О. Кониського і О. Барвінського. До речі під час поїздки в Київ пізньою осінню (початком грудня) 1893 р., коли Барвінський «зайшов до Кониського, — то, як він пише —, застав проф. Антоновича і Грушевського, мені вже особисто знайомого з давнішого побуту в Києві». ³⁹ З ними він і обговорював справу львівської катедри. ⁴⁰

У своїй пізнішій відповіді М. Грушевському на його рецензію нових томів «Записок НТШ» ⁴¹ О. Барвінський правильно зауважує, що коли Грушевський уважав би «нову еру» такою поганою, то він або не прийняв би катедри, або зрікся б її. ⁴²

Тим часом, як ми бачили із слів І. Франка, та самого Грушевського, він підтримував «нову еру» і погоджувався з нею ще в 1895 році, хоч непорозуміння почалося дуже скоро і то з того боку, з якого О. Кониський їх найменше сподівався. Але, поки ми приїдемо до львівських конфліктів М. Грушевського, треба ще сказати декілька слів про дружні взаємини О. Кониського і М. Грушевського.

О. Кониський був очевидно присутній в Києві на обороні магістерської дисертації свого духовного учня в суспільно-громадській праці, а ввечері того ж дня брав участь у бенкеті в честь М. Грушевського в його помешканні на розі Тарасівської і Шулявської вулиць. О. Лотоцький зберіг нам навіть зміст промови О. Кониського на тому бенкеті. Він пише з цього приводу:

«Зазначивши загальне значення того факту, що талановитий і дипломований учений виїздить за кордон, щоб бути там представником української науки, бо се цілком неможливо в межах Росії, він (себто О. Кониський) закінчив свою промову, оскільки пригадую, такими словами: «В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого, і в душі моїй мимоволі виникло радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України — Шевченка, се покаране ім'я промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колегія він-

³⁸ І. Франко, *Твори в двадцяти томах*, т. XX (Вибрані листи), Київ 1956, стор. 520.

³⁹ О. Барвінський, *Заснованне...*, стор. 12.

⁴⁰ Там же, стор. 12—13.

⁴¹ Рецензія М. Грушевського поміщена в «Україні», Київ 1926, кн. 4, стор. 155—159.

⁴² О. Барвінський, «Відповідь проф. М. Грушевському (на критику розвідки п. з. Александер Барвінський: Заснованне катедри історії України в львівському університеті)». Львів, 1925. 80), *Літературно-науковий вісник*. Львів 1927, кн. I, стор. 137—141. Наведене нами місце на стор. 140.

час науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко».⁴³

Та, як ми знаємо, О. Кониський не обмежився цим, але активно підготовляв цей бенкет, організуючи також вітальні листи та телеграми для Грушевського. У цій справі він пише навіть на Кубань Митрофанові Дикареву. Повідомляючи про вечерю в честь Грушевського, він висловлює водночас просьбу:

«Чи не згодитесь Ви і Ваші знайомі на Кубані пристати до нашого святкування, і коли згодитесь, дак чи не прислали б на мою адресу, рекомендованим листом, свого гуртового привітання і свого бажання?... На мою думку факт оснування катедри і настанова Грушевського професором є вінець нашої 30-літньої праці і перший ступінь, з якого почнеться нова історія нашої культури і науки. Чи вже ж не слід нам гуртом повітати сього факту?...»⁴⁴

Приблизно рік після цього бенкету М. Грушевський відвідував батьків на Кавказі, а по дорозі назад зупинився на чотири дні в Києві у Кониського, від 14 до 18 квітня ст. ст. Про цю подію друковані два листи Кониського, один до О. Барвінського,⁴⁵ а другий до М. Дикарева. Барвінський помилково відносить цього листа до осені 1894 року перед виїздом Грушевського до Львова. Це неможливо також і тому, що тоді ще Грушевський мав своє помешкання і не потребував перебувати у Кониського, хоч, як згадує О. Лотоцький, М. Грушевського цілі дні не було дома і Лотоцький разом із Сергієм Липківським пакували в його неприсутності його бібліотеку.⁴⁶

Про перебування М. Грушевського (14—18 квітня 1895) р. у Києві Кониський майже такими самими словами пише і Барвінському, і Дикареву. Очевидно, звіт Грушевського з перебування у Львові цілком задовольнив Кониського і захопив його. Дикареву Кониський пише в листі з 22 квітня 1895 р.:

«Раював, я оті чотири дні, слухаючи, як, хоч і повагом, але добрим і певним шляхом рушає справа літературного, наукового і культурного розвитку. Що сіялося 30 літ назад, тепер вже і само дає насіння! Добре! далєбіг, добре...»⁴⁷

Барвінському писав у той же час Кониський в листі з 19 квітня:

«Хлопець³² перебував у мене чотири дні і отсі чотири дні є найліпші дні мого віку. Я просто раював, чуючи і бачачи, що справа стала на добрій дорозі і йде добре. Спасибі Вам і всім добрим людям! Одначе ще треба багацько догляду і праці, щоб часом не звернули справи з роботи позитивної на ґрунт безшаблянного галасування.

⁴³ О. Лотоцький, *Сторінки минулого...*, частина перша, стор. 183—184.

⁴⁴ М. Возняк, «Ол. Кониський і перші томи „Записок”», *Записки НТШ*, т. 150 (1929), стор. 376.

⁴⁵ Лист, як виходить зі змісту, писаний 19 квітня 1895 р., хоч Барвінський дати не подає.

⁴⁶ О. Лотоцький, *Сторінки минулого...*, ч. 1, стор. 184.

⁴⁷ М. Возняк в цитованій статті в *ЗНТШ*, т. 150 (1929), стор. 385.

Учора ввечері Хлопець поїхав. Коли не заїде до Варшави, так небавом побачитеся. Спасибі ще раз».⁴⁸

**
*

Свій підсумок зносин з О. Кониським подав М. Грушевський у некролозі в «Записках НТШ». Однак спершу подано деякі дані про працю Грушевського на новому місці. Інавгураційна доповідь (12 жовтня н. ст. 1894) стала у Львові загальноукраїнським святом. З приводу цього «Правда» (1894, X, стор. 711) подала:⁴⁹

«Одна з найбільших саль університетських ледве помістила громадно зібраних, майже виключно руських слухачів,⁵⁰ між котрими бачили ми і чимало поважних старших людей...»⁵¹

В ч. 220 (13 жовтня 1894) «Діло» писало про цю інавгураційну доповідь:

«Виклад, котрий зібрані вислухали з великою увагою і нагородили прелегента гучними оплесками, зробив на всіх дуже добре вражіння, — добре, тому що був видержаний від початку до кінця в тоні поважнім, науковим, а миле, бо се перший раз довелось русинам почути такий виклад з історії своєї вітчизни з університетської катедри в рідній гарній мові...»⁵²

Що доповідь зробила добре вражіння на всіх без різниці партійної приналежности бачимо хоч би з листа М. Павлика до М. Драгоманова з 26 жовтня 1894. Павлик, як і Франко, спершу виступили з партійних міркувань проти Грушевського, однак у цьому листі до свого ментора Павлик пише:

«Посилаю Вам „Вступний виклад Грушевського” — може що скажете про нього. На тім викладі було чимало русинів усіх партій, навіть і з провінції. Був і я. Мені подобалася мова — в порівнянні з усім тим, що я чув по руськи в університеті — се вперше добра і жива мова. Думаю ходити на виклади приватно, як і інші русини. Треба би мені зайнятись історією...»⁵³

Ввійшовши водночас в Наукове Товариство імени Шевченка, М. Грушевський із зовсім зрозумілих причин звернувся відразу до Барвінського, чи не можна притягнути до співпраці І. Франка.⁵⁴ О. Бар-

⁴⁸ О. Барвінський, «Заснованне катедри...», *ЗНТШ*, т. 141—143, стор. 15—16.

⁴⁹ М. Грушевський, «Пам'яті Олександра Кониського», *Записки НТШ*, 1901 (рік X), т. XXXIX, стор. 1—14.

⁵⁰ Звичайно, були й поляки, напр. Л. Васілевський: *Спогади*. Варшава, Праці Українського Наукового Інституту, т. VIII, 1932, стор. 29.

⁵¹ А. Барвінський, *Заснованне катедри...*, стор. 17.

⁵² *Цит. праця*, стор. 18.

⁵³ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895)*, том VIII, (1894—1895). Зладив Михайло Павлик. Чернівці. Видав Лев Когут 1911, стор. 141. Лист М. Павлика до М. Драгоманова з 26. X. 1894 р.

⁵⁴ Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892—1930*, Мюнхен, «Дніпрова хвиля» 1970, стор. 45.

вінський, прикриваючися і думкою О. Кониського, виступив рішуче проти того. Справді Кониський, віддячуючися Франкові за шпильки і нападки, називав його «Рудим» і був проти його членства в НТШ, куди його вже раніше не прийняли.⁵⁵ З другого боку М. Грушевський напевно вів розмови з різними людьми, різних напрямів і це вплинуло на зміну його поглядів,⁵⁶ хоч Грушевський з перспективи часу сам трохи зкреслював свої погляди і виставляв себе рішучим противником «нової ери» ніж це насправді було.⁵⁷ Спір з О. Барвінським загострився щойно в 1896 р., а до розриву прийшло рік пізніше. Це вплинуло і на взаємини з О. Кониським, вірним другом Барвінського. У всякому разі прогнози О. Кониського щодо труднощів М. Грушевського в Галичині справдилися повністю, хоч і почалися не там, де він їх найбільше побоювався.

Коли наприкінці 1900 р. помер Олександр Якович, Михайло Грушевський не міг, не зважаючи на розходження з Кониським, поминути цю подію мовчанкою, тим більше, що Кониський був членом-основником НТШ і об'єктивно зробив для Наукового Товариства ім. Шевченка, поряд із М. Грушевським більше, ніж будь-хто інший. У редактованому М. Грушевським «Літературно-Науковому Віснику» появилася посмертна згадка,⁵⁸ де спеціально відзначено заслуги покійного перед цим товариством. Замітка не підписана, але ми знаємо, що вона належить І. Франкові.⁵⁹

Однак в «Записках НТШ» появилася також стаття М. Грушевського, підписана ним і складена під свіжим враженням вістки про смерть. Джерелом статті М. Грушевського була біографія (автобіографія писана в третій особі) Кониського, яку свого часу надрукував І. Франко в «Світі»,⁶⁰ і особисті спогади. На них автор постійно покликається («як оповідав пізніше», «як мені від нього відомо», «я оповідаю її початки за Кониським», себто справу зав'язання Товариства ім. Шевченка).⁶¹ Вони вказують на інтимні зносини з Кониським принаймні до середини 1890-х років; на це натякає і сам Грушевський.

«На вість про прискорене темпо Записок Кониський висловив мені як мрію, щоб Записки виходили що два місяці, — не підозріва-

⁵⁵ *Переписка* (див. прим 53), т. VII (1892—1893), стор. 13. Лист М. Павлика з 16. 3. 1892.

⁵⁶ Л. Винар, *Автобіографія...*, 1926, стор. 13—14.

⁵⁷ Л. Винар, *Автобіографія М. Грушевського з 1926 року*. УІТ, Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто 1981, стор. 13 і далі; *Україна* 1926, кн. 4 (18), стор. 159 і відповідь О. Барвінського, *ЛНВ* 1927, кн. 1, стор. 139—140.

⁵⁸ *ЛНВ*, 1901, т. XIII, стор. 46—47.

⁵⁹ Пор. І. Франко, *Бібліографія творів 1874—1964*, склав М. О. Мороз, Київ 1966, ч. 3650, стор. 313; його ж *Про життя і діяльність Олександра Кониського*. Львів, Т-во «Просвіта» 1901, стор. 36.

⁶⁰ *Світ*. Львів 25 січня 1882 (ч. 13), стор. 227—229.

⁶¹ М. Грушевський, «Пам'яті Олександра Кониського», *ЗНТШ*, Львів 1901, кн. 1, стор. 3.

ючи, що я вже вів до сього й що сей проект стояв уже перед довершенням». ⁶²

Стаття М. Грушевського про Кониського написана тепло і подає в загальному, хоч і коротко, і життєпис покійного, і оцінку його праці в усіх ділянках. Оцінка ця здебільшого правильна і коректна, хоч, як би М. Грушевський писав її на п'ять років раніше, вона вийшла б сердечнішою. На цій статті вже відбилися наслідки спорів за «нову еру». У 1900 році, коли Грушевський писав статтю, він був і політично діяльний, при чому зовсім не там, де б хотів був його духовний батько в суспільно-громадській праці О. Кониський. Зацитуємо, що пише М. Грушевський на тему «нової ери» в посмертній згадці про О. Кониського.

«Стараючися запевнити бодай в Галичині успішний розвій української ідеї й міряючи тутешні відносини міркою російських обставин, він надіявся запевнити успіх українській справі союзом з польською суспільною ерархією і в сім напрямі пробував впливати... заакцептована Правдою ідея помирнення Руси з Польщею викликала загальне недовір'я до неї... Слідом пішов крах т зв. угодової політики, на котру великі надії покладав Кониський; бувши одним з її моральних батьків, він і пізніше боронив її, на тім ґрунті стративши не одного з давніших приятелів (на сій точці розбилася і моя з ним колись дуже сердечна приязнь, а певно і не одна моя). Сей удар був для нього тяжкий; в Галичині, що була його головною аренною в останім десятилітті, почув він себе теж ізольованим; й опозиційні народовці й радикали (навіть після того, як галицький радикалізм зійшов на зовсім практичний ґрунт і прийняв сильну національну закраску) в його очах однаково були ворогами. Галицькі симпатії Кониського зникли в значній мірі, і в міру того як галицький культурний рух виростав понад київською ферулою, він усе більше підзорливо дивився на нього...» ⁶³

До цієї довгої цитати треба подати декілька коментарів. Як ми вже згадували, програмову статтю в «Правді», де пишеться і про врегулювання спору з поляками, написав М. Драгоманов, отже закиди в цій справі Кониському несправедливі, хоч і відбивають вони «громадську думку», спрепаровану москвофілами і радикалами у Львові. Всупереч твердженням радикалів, «союз з польською суспільною ерархією» — це теж фікція, якої насправді небуло. ⁶⁴

Правдою є, що Кониський занадто захопився «ною ерою». В. Антонович, як це мені переказував мій батько, уважав, що лівобережці не розуміють польського питання і тому їм не треба в цю справу взагалі мішатися. До цієї категорії він зараховував і Куліша, і Драгоманова, і Кониського (всі лівобережці). І хоч В. Антонович співчував з Кониським, однак він дуже підкреслено відмежовувався від

⁶² Цит. праця, стор. 6. Ця розмова відбувалася в Києві в квітні 1895 р. під час чотириденного перебування М. Грушевського в О. Кониського.

⁶³ Цит. праця, стор. 4.

⁶⁴ А. Барвінський, *Літ.-наук. Вісник* 1927, кн. 1, стор. 139—140.

заяв Кониського в справах «нової ери», хоч сам вів переговори в цій справі з деякими поляками.

Щодо «нової ери» та нападів на неї можна погодитися з О. Лотоцьким, коли він пише:

«З погляду тактичного такі напади були оправдані й корисні, бо не давали заспокоїтися на певних, досить невеликих, досягненнях. Але річево ті напади не мали ґрунту, бо власні сили галицького національного руху, були ще невеликі і самі по собі, без певних компромісових угод, не могли дати позитивних досягнень...»⁶⁵

Як бачимо, близька дружба Грушевського з Кониським розбилася через «нову еру», хоч змінив віхи тут не Кониський, а Грушевський, що йому Олександр Якович брав за зле, а була ж це «дуже сердечна приязнь», як каже Грушевський. Отже зміна в їхніх зносинах зайшла не раніше як в другій половині 1895 р., бо ще в квітні того року немає і натяку на якісь розходження, як ми бачили з листів Кониського.

Диференціацію в українському суспільстві в Галичині розпочав Драгоманов, але вже за його життя вона набрала розмірів, яких він сам не передбачав і не бажав. Із споминів Леона Василевського, який 1893 р. студював у Львівському університеті, ми знаємо, що молодша генерація радикалів і соціалістів розійшлася з Франком і Павликом та нарікала на них Драгоманову.⁶⁶ Тож, коли Грушевський зішшовся з Франком і Павликом, і з «опозиційними» народовцями, то це лише поглибило процеси диференціації в Галичині, які пізніше і стали співспричинниками конфліктів Грушевського з різними групами галицького суспільства, отже — Грушевський «сам собі копав яму». З тих непорозумінь, які передбачав Кониський, рятували Грушевського раз-у-раз східні українці, як про це читаємо не раз у щоденнику Є. Чикаленка.

Про «галицькі симпатії» Кониського ми вже згадували раніше з його власних листів до О. Барвінського, а що не зважаючи на конфлікт з Грушевським Кониський таки «не переставав до самої смерти брати участь в його (НТШ) виданнях, дарував йому досить значну бібліотеку, і в тестаменті записав йому цілий, з невеликими виїмками, свій маєток» стверджує сам М. Грушевський.⁶⁷ Очевидно, що й М. Грушевський в своїй статті спеціально наголошує на праці О. Кониського для добра НТШ і підкреслює значення його для організації на всіх етапах розвитку.⁶⁸ Грушевський подбав про те, щоб на похороні Олександра Яковича був також вінок від НТШ з написом: «Наукове товариство імені Шевченка у Львові своєму основателеві, почесному і дійсному членові».⁶⁹

⁶⁵ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, ч. 1, стор. 173.

⁶⁶ Leon Wasilewski, „Moje wspomnienia ukraińskie“. *Спогади*. Праці Українського Наукового Інституту, том VIII. Варшава 1932, стор. 23.

⁶⁷ М. Грушевський, *Записки НТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXXIX), стор. 7.

⁶⁸ Там же, стор. 11.

⁶⁹ ЛНВ, р. IV, т. XIII. Львів 1901, стор. 47.

Крім життєпису покійного Михайло Сергійович подав також коротку і в загальному справедливую критику творчості Кониського, відзначаючи, як зокрема цінні «його оповідання з народного життя, дуже багаті обсервацією й знанням життя, оповіджені часом дуже добре, з гумором».⁷⁰ У критичній праці Кониського Грушевський відзначив «біографічний матеріал про поодиноких письменників».⁷¹ З публіцистичних статей Грушевський найбільше значення вбачає в інформаційних статтях «про український рух», що їх покійник вміщував у російських часописах. Може трохи загостро Грушевський оцінив віршовану спадщину Кониського. Звісно, поезії Кониського «не відзначаються ані значним поетичним даром, ані особливим артизмом»,⁷² як каже Грушевський, все ж таки в його доробку є кільканадцять віршів, які ввійшли в українську літературу і відіграли в ній певну роль (включаючи кілька пісень: «Ой поля ви, поля...» чи «Молитва за Україну»: «Боже Великий Єдиний»).

Хоч шляхи Грушевського і Кониського після 1895 р. розійшлися, то в одному Михайло Сергійович бачив епохальне значення Кониського — в заснуванні і переведенні на наукове — Товариства імені Шевченка, яке в часі смерті Кониського вів Грушевський.⁷³ У цій ділянці їхня дружня праця продовжувалася, а при кожному новому непорозумінні у Львові Грушевський міг пригадувати терпкі слова і перестороги Кониського, сказані йому перед від'їздом у Галичину. Наприкінці статті Грушевський закликає видати повну біографію Кониського, яку, можливо, на пораду Грушевського, написав Іван Франко. У ній — порівнюючи Драгоманова з Кониським, Франко дає перевагу останньому: «Це не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов. Це був гарцівник рухливий і легко озброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх».⁷⁴

Грушевський зазнав і «обльовання», як писав О. Кониський, ще 1893 р. Барвінському і врешті, перенісши вагу своєї праці на схід після 1905 р., в 1914 році завернув — за виразом О. Кониського — «назад оглоблі», хоч це вже було за інших умов і укладу сил. Співпраця Кониського з Грушевським дала найкращі плоди в Києві при праці з семінарської громадою і після переїзду Грушевського до Львова в праці Наукового Товариства ім. Шевченка і можна сказати, що ця співпраця пережила самого Кониського, оскільки ще після смерті його НТШ друкувало його твори і докінчило друкувати монографію про Шевченка.

⁷⁰ М. Грушевський, *ЗНТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXIX), стор. 10.

⁷¹ Там же.

⁷² Там же.

⁷³ Там же, стор. 11.

⁷⁴ М. Мухин, «І. Франко як критик політичних поглядів М. Драгоманова», *Збірник Українського Наукового Інституту в Америці*. Сент-Поль, Мінн.-Прага 1939, стор. 87. М. Мухин цитує статтю «З останніх десятиліть XIX в.» з *ЛНВ* 1901 р., однак зовсім подібний цитат є і в «Про життя і діяльність О. Кониського» — І. Франка.

Обговорюючи двотомну монографію О. Кониського про Шевченка, М. Грушевський передбачував, що «вона, певно, довго ще буде підставою працею про Шевченка».⁷⁵ Ці слова також виявилися пророчими. Коли не брати на увагу різні незакінчені спроби складення нової біографії Шевченка і не надто вдалої біографії пера Б. Лепкого, то щойно наприкінці 1930-х років визначний шевченкознавець Павло Зайцев написав нову наукову біографію. Вона була вже надрукована в рамках повного видання Шевченкових творів, здійсненого Українським Науковим Інститутом у Варшаві, однак набір цей розкидали більшовики 1939 р. у Львові. Одним із примірників, що були врятовані, користувалася Марієтта Шагинян при писанні своєї біографії Шевченка, яка вийшла 1941 року.⁷⁶ Нове видання П. Зайцев підготував на базі врятованих коректорських шпальт, однак кінець написано наново, бо ці шпальти не збереглися у автора.⁷⁷ Таким чином монографія Кониського про Шевченка понад пів століття лишалася фактично єдиною біографією нашого великого поета, а й дотепер вона не втратила свого значення, як бачимо з численних біографій, які ми маємо завдяки ювілеєві Шевченка в 1961 і 1964 роках.

З-поміж десятків молодих людей, які за 1880—90 рр. пройшли «школою» Кониського, М. Грушевський був без сумніву найздібніший і його вклад в українське життя був найбільший, хоч були між ними також інші непересічні діячі різних ділянок українського життя. Це ще 1889 року спостеріг О. Кониський і тому він М. Грушевському присвятив спеціальну увагу.

Як і багато інших, які починали свій розвиток під впливом Кониського, М. Грушевський пішов своїм власним шляхом, але О. Кониський не помилився, коли зв'язував такі великі надії з М. Грушевським. Обидва працювали для одної ідеї, хоч після короткого початкового періоду повної однозгідності, розуміли її порізно. Ось чому ми в нашій праці мусіли порушити різні питання, які ніби не мають безпосереднього відношення до нашої теми, але вони зв'язані тисячами ниток з загальноукраїнським розвитком кінця минулого століття, в якому обидва діячі відіграли першорядну роль.

Автор свідомий того, що багато недрукованих матеріалів до нашої теми зберігається у київських і львівських архівах, які нам недоступні. Радянським ученим на ці теми писати не дозволено, отже мало надії, що ці документи будуть опубліковані в близькому майбутньому. Ці матеріали могли б додати багато подробиць до взаємин Кониського з Грушевським, які ми тут з'ясували. Співпраця цих двох діячів дуже неоднакових своїми здібностями, інтересами, характерами, темпераментами, тощо дала такі благотворні наслідки в українському житті, що вона на довго пережила їх обох.

⁷⁵ *Записки НТШ* 1901, кн. 1 (т. XXXIX), стор. 10.

⁷⁶ М. Шагинян, *Шевченко*. Москва. Гослитиздат 1941, стр. 272.

⁷⁷ П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, НТШ 1955. 400 стор.